

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

ՀԱՅ-ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ ԵՒ ԴՐԱՆՑ ԶԱՆՈՂՈՒՄԸ¹

1920 թ. սկզբներին, երբ կարմիր բանակը, հաղթանակներ տանելով քաղաքացիական պատերազմում, մոտենում էր Կովկասին, ՀՀ կառավարությունը, շարունակելով Հայկական հարցի լուծումը կապել բացառապես Փարիզի վեհաժողովի եւ դաշնակիցների աջակցության հետ, խուսափում էր խորհրդային Ռուսաստանի հետ երկկողմ շփումների նախաձեռնությամբ հանդես գալուց: Դաշնակիցների հանդեպ ՀՀ կառավարության հավատարմությունն այն աստիճանի միանշանակ եւ կրավորական էր, որ թույլ չէր տալիս կատարել քաղաքական իրադրության վերագնահատում եւ անգամ զրկում էր աշխարհաքաղաքական տարբեր բեկեռների միջեւ խուսանավելու, դրանց հակասությունները սեփական շահերին ծառայեցնելու հնարավորությունից: Մինչդեռ, ինչպես վկայում է Հ. Տերտերյանը, կային «սակավաթիվ» շրջահայաց գործիչներ, որոնք այն կարծիքին էին, որ բավական էր ՀՀ-ն բանագնացներ ուղարկել Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ, որ դաշնակիցները՝ հատկապես անգլիացիները, «շտապէին բաւարարելու մեր կառավարութեան պահանջները, մեր երկիրը բուշեւիկների գիրկն ընկնելու հնարաւորութիւնից հեռու պահելու մտահոգութեամբ»²: 1920 թ. գարնանը խորհրդային կառավարությունն ինքը քայլեր ձեռնարկեց Հայաստանի եւ Վրաստանի հետ բանակցությունների մեջ մտնելու եւ հաշտության պայմանագրեր կնքելու ուղղությամբ: Ապրիլի 8-ին Օրշոնիկիձեն Վլադիկավկազում ՀՀ ներկայացուցիչ Հ. Սառեկյանին, ներկայացնելով Հայաստանի հանդեպ խորհրդային կառավարության բարեկամական դիրքորոշումը, հաղորդեց խորհրդային կառավարության պատրաստակամությունը՝ Հա-

^{1*} Ստացվել է՝ 16.04.2023, գրախոսվել է՝ 6.05.2023: էլ. հասցե՝ hayruniasht@gmail.com:

² Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, Հայաստանի Հանրապետության եւ խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները, Լեւոն Շանթի պատուիրակությունը, մաս առաջին, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1954, թիվ 1 (335), էջ 3:

յաստանի հետ բանակցություններ վարելու եւ հաշտություն կնքելու մասին՝ առաջարկելով անհապաղ սկսել բանակցությունները³:

Խորհրդային կառավարության հետ բանակցությունների սկսման անհրաժեշտությունը պարզ էր դառնում նաեւ ռազմա-քաղաքական նոր զարգացումներով՝ մասնավորապես Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ (ապրիլի 28-ին), երբ կարմիր բանակն ընդհուպ մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին: Ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի արտգործօրդկոմի տեղակալ Հուսեյնովը վերջնագիր ներկայացրեց Հայաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով հայկական զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի տարածքներից, իսկ մայիսի 1-ին կովկասյան ռազմաճակատի եւ 11-րդ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհուրդը հայտագիր ուղարկեց ՀՀ կառավարությանը՝ պահանջելով հայկական զորքերը հանել Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքից եւ վիճելի բոլոր հարցերը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով⁴:

Հայաստանի կառավարությունը կազմեց մի պատվիրակություն, որի կազմում ընդգրկվեցին Լեւոն Շանթը (նախագահ), Համբարձում Տերտերյանն ու Լեւոն Զարաֆյանը: Պատվիրակությունն ապրիլի 30-ին մեկնեց Թիֆլիս՝ այնտեղից Մոսկվա ուղեւորվելու համար: Թիֆլիսում նրանց միացան Ղարաբաղի հայրենակցական միության երկու ներկայացուցիչներ՝ Արամայիս Երզնկյանն ու Սիմոնիկ Փիրումյանը՝ Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու հարցում պատվիրակությանն օժանդակելու նպատակով⁵: Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Վրաստանը, մինչ հայկական պատվիրակությունը ճանապարհ կընկներ, շտապ կերպով մի պատվիրակություն ուղարկեց Մոսկվա, որը 6 օրում հասավ այնտեղ, սկսեց բանակցություններ եւ հունիսի 7-ին Ռուսաստանի հետ ստորագրելով մի պայմանագիր, որով վերջինս ճանաչում էր նրա անկախությունը, վերադարձավ⁶: Հայկական պատվիրակությունը, սակայն, ակնհայտորեն չէր շտապում, եւ չնայած խորհրդային կառավարությունը, մեծապես կարեւորելով հայկական կողմի հետ բանակցությունները,

³ Ս. Ա. Լ. Խ. Ա. Ն. Յ. Ա. Ն., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917–1921 թթ.), Երեւան, 1966, էջ 96:

⁴ Անդ, էջ 97:

⁵ Հ. Տ. Տ. Տ. Տ. Ա. Ն., նշ. աշխ., թիվ 1 (335), էջ 5:

⁶ Ա. Խ. Ա. Տ. Տ. Ա. Ն., Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Երեւան, 2018, էջ 283:

պատրաստակամություն էր հայտնել հայ պատվիրակներին ճեպընթաց գնացք տրամադրել⁷, վերջիններս նախընտրեցին գնալ այլ ճանապարհով: Վլադիկավկազում մնալով 10–12 օր, մի քանի օր էլ կանգ առնելով Նոր Նախիջեւանում՝ նրանք Մոսկվա հասան 26 օրվա ընթացքում⁸:

Պատվիրակությունը ոչ միայն Մոսկվա հասնելու հարցում չէր շտապում, այլևս ակներեւաբար, ինչպես նշում են որոշ ուսումնասիրողներ, կառավարությունից հրահանգ էր ստացել ձգձգել բանակցությունները, մինչև դաշնակիցների՝ մասնավորապես Անգլիայի խոստացած ռազմական օգնությունը տեղ կհասնե՞ր⁹: Վերջիններս, սակայն, ի պատասխան տնտեսական, ռազմական եւ այլ բնագավառներում օգնություն ցուցաբերելու՝ Հայաստանի կառավարության «անդադար դիմումներին»՝ բավարարվում էին միայն անորոշ խոստումներ եւ սին հույսեր տալով¹⁰:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցությունները հնարավորինս ձգձգելու՝ Հայաստանի կառավարության դիրքորոշումը փաստարկվում էր նաեւ հետագա իրադարձություններով, մինչդեռ Ռուսաստանը շտապում էր օր առաջ սկսել բանակցությունները: Այդ էր պատճառը, որ Վլադիկավկազի շրջանային գործկոմի նախագահը Մոսկվայից հրահանգ էր ստացել պատվիրակությանը «շտապ կերպով ճանապարհել» Մոսկվա, իսկ խորհրդային ռազմական կոմիսար Լ. Տրոցկին «բոլոր ուղղութեամբ հեռագրական կարգադրություններ էր արել՝ ճշգրելու համար Հայաստանի պատուիրակութեան գտնուած վայրը եւ շտապեցնելու համար նրա ժամանումը Մոսկուա»¹¹: Երբ պատվիրակությունն ի վերջո հասավ Մոսկվա, Երեւանի հետ վերջինիս կապի հարցում տեխնիկական դժվարությունները բացառելու համար, նրան տրամադրվեց նաեւ Ռուստովի միջոցով Թիֆլիսի հետ ուղիղ հեռագրաթել¹²:

Եթե նկատի առնվի, որ հայկական պատվիրակության մեկնումից կարճ ժամանակ անց Թիֆլիսից Մոսկվա ուղեւորվեց նաեւ քեմալական պատվիրակությունը, ապա պարզ կդառնա, որ խորհրդային կա-

⁷ Ա. ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, էջ 23:

⁸ Անդ, էջ 23–24:

⁹ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը եւ Սովետական Ռուսաստանը, Երեւան, 1965, էջ 3: Հմմտ. Ա. ԿԱՐԻՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 24:

¹⁰ Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, նշ. աշխ., թիվ 1 (335), էջ 3:

¹¹ Անդ, էջ 6, 7:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 51:

ռավարության ցուցաբերած շտապողականությունը պայմանավորված էր՝ նախքան թուրքերի հետ բանակցելը՝ հայկական կողմի հետ համաձայնության գալու ձգտումով: Դա վկայում էր նաեւ, թե Ռուսաստանը որպիսի առաջնահերթություն էր տալիս Հայաստանի հետ հարաբերություններին¹³:

Հայկական պատվիրակության հետ բանակցությունները վարում էին Ձիչերինը եւ նրա տեղակալ Լ. Կարախանը: Հենց առաջին հանդիպման ժամանակ Ձիչերինը, հավաստելով խորհրդային կառավարության «անկեղծ ցանկությունը»՝ Հայաստանի կառավարության եւ հայ ժողովրդի հետ բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելու հարցում, ընդգծեց, որ խորհրդային կառավարությունը Հայաստանը խորհրդայնացնելու մտադրություն չունի, եւ առաջարկեց հրաժարվել դաշնակիցներին ապավինելուց ու Մոսկվայի իրավարարությանը հանձնել Հայկական հարցի լուծումը: «Դուք՝ հայերդ, խոշոր թիրիմացութեան մէջ էք,– ասում էր Ձիչերինը,– երբ ձեր բոլոր յոյսերը դրել էք եւրոպական դրամատիրական պետութիւնների վրայ: Յիշեցեք ձեր Դատի անցեալը: Քանի՜ քանի անգամներ ձեզ խաբել են այսպէս կոչուած մեծ պետութիւնները: Վստահ ենք, որ այս անգամ եւս ձեր Դատը պիտի զոհեն իրենց ազգային նեղ շահերի համար: Խորհրդային իշխանութիւնը, որպէս բանուորա-գիւղացիական իշխանութիւն, միակ անկեղծ ուժն է, որ անշահախնդիր կերպով կարող է լուծել ձեր Դատը: Հրաժարուեցէք Դաշնակիցներից եւ ձեր հարցի քննութիւնը դուրս բերէք Սեւրի խորհրդաժողովի օրակարգից եւ յանձնեցէք այն Խորհրդային կառավարութեան իրաւարարութեան»¹⁴:

¹³ «Մենք Թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերություններ ենք հաստատում սոսկ այն պայմանով,– հայտարարում էր Ձիչերինը համառուսաստանյան կենտգործկոմի՝ հունիսի 17-ի նիստում իր ունեցած ելույթում,– որպեսզի Թուրքիայի եւ դրացի ժողովուրդների միջեւ, ինչպիսին է հայ ժողովուրդը, իրականացվի փոխադարձ սահմանազատում, որպեսզի դադարեն փոխադարձ կոտորածները: Այնտեղ եւս մենք հանդես ենք գալիս որպես հաշտարարներ, եւ Թուրքիան, նաեւ Հայաստանը, արդեն համաձայնում է, որպեսզի մենք լինենք միջնորդներ, որպեսզի մեր ազդեցության տակ թուրք եւ հայ ժողովուրդների միջեւ վերացվեն ցայժմ անելանելի հակասությունները, որոնք այդքան երկար ժամանակ թունավորում էին նրանց գոյությունը»: Տեն Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1972, էջ 452: Ձիչերինը, սակայն, սխալվում էր, քանի որ եթե Թուրքիան Ռուսաստանի ճնշման ներքո ստիպված եղավ ընդունել նրա միջնորդական առաքելությունը, ապա Օհանջանյանի կառավարությունը մինչեւ վերջ հրաժարվեց դրանից:

¹⁴ Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, նշ. աշխ., թիվ 1 (335), էջ 10:

Պատվիրակության համար, որը ՀՀ կառավարության կողմից հանձնարարություն էր ստացել հասնելու Հայաստանի հանրապետության ճանաչմանը՝ սահմանների մեջ ներառելով նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը, գոնե սկզբունքորեն ընդունելի դարձնելու թուրքահայ տարածքների կցումը Հայաստանին, Ռուսաստանին հրաժարեցնելու Հայաստանի ներքին գործերին ուղղակի կամ անուղղակի եղանակով միջամտելուց եւ ստանալու մի շարք տնտեսական ու մշակութային արտոնություններ¹⁵, Ռուսաստանի՝ միջնորդության առաջարկն անսպասելի էր: Չնայած Հայաստանի կառավարության կողմից պատվիրակները լիազորված չէին բանակցելու Արեւմտահայաստանի տարածքների վերաբերյալ, այնուհանդերձ, ըստ Տերտերյանի, «բանակցությունները չվիժեցնելու մտահոգությամբ» շարունակեցին այդ ուղղությամբ խոսակցությունը եւ փորձեցին պարզել, թե հայկական կողմն ինչ կարող էր ակնկալել խորհրդային միջնորդությունից¹⁶:

Ըստ Տերտերյանի՝ Չիչերինը, համաձայն լինելով Արեւմտյան Հայաստանի տարածքների մի զգալի մասը ՀՀ-ին միավորելուն, վեց վիլայեթների պահանջը համարում էր չափազանցված, սակայն ծանոթանալով Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ իր խնդրանքով պատվիրակության կողմից ներկայացրած տեղեկագրին՝ այլեւս այդ հարցը չի քննարկում:

Հունիսի կեսերին կայացած տեսակցության ժամանակ պատվիրակությունն ընդառաջում է խորհրդային կառավարությանը Հայաստանի կառավարության եւ Քեմալի միջեւ միջնորդությունը խորհրդային կառավարությանը հանձնելու հարցում, իսկ Չիչերինն իր հերթին խորհրդային Ռուսաստանի անունից խոստանում է Արեւմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներ միացնել Հայաստանի հանրապետությանը՝ նրան ապահովելով ելք դեպի Սեւ ծով¹⁷: Ինչ վերաբերում էր Ադրբեջանի հետ սահմաններին, ապա, ըստ ձեռք բերված համաձայնության, Նախիջևանի շրջանն ու Ջանգեզուրը անվերապահորեն պետք է պատկանեին Հայաստանին, իսկ Ղարաբաղը պետք է համարվեր վիճելի, որի իրավական կարգավիճակը որոշվելու էր ժողովրդական հանրաքվեի միջոցով¹⁸:

¹⁵ Անդ, էջ 5:

¹⁶ Անդ, էջ 10:

¹⁷ Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, նշ. աշխ., թիվ 2 (336), էջ 14:

¹⁸ Անդ:

Բացի այդ՝ բավարարվում էին պատվիրակություն՝ տնտեսական եւ մշակութային հարցերին վերաբերող մի շարք կարեւոր առաջարկները: Մոսկվայում եւ Ռուսաստանի այլ քաղաքներում գտնվող հայ գրական եւ մշակութային արժեքները հանձնվում էին Հայաստանին: Հայ գաղթականությանը եւ առհասարակ Ռուսաստանում ապրող բոլոր հայերին թույլատրվում էր իրենց ողջ շարժական ունեցվածքով փոխադրվել Հայաստան: Հայաստանին անհատույց պիտի տրամադրվեին մի քանի տասնյակ շոգեքարշեր եւ վագոններ, ինչպես եւ «բաւարար քանակութեամբ» նավթ՝ ինքնարժեքով: Խորհրդային կառավարությունը պարտավորվում էր Հայաստանին անվճար հատկացնել նաեւ երկու մանածագործարան եւ որպէս օգնություն հայ ժողովրդին՝ ՀՀ կառավարությանը կանխիկ տրամադրել 2,5 միլիոն ռուբլի ոսկով, հատկացնել երկրագործական գործիքներ, հացահատիկ եւ այլն¹⁹:

Չիչերինը խոստացավ շտապ կազմել պայմանագրի գրավոր տարբերակը եւ մեկ-երկու օրից ներկայացնել ստորագրման: Գործընթացը, սակայն, ձգձվեց: Տերտեւյանի կարծիքով՝ դա պայմանավորված էր մայիսյան ապստամբության տապալումից հետո Բաքվում ապաստանած հայ բոլշեւիկների գործելակերպով, որոնք ձգտում էին վիժեցնել ռուս-հայկական բանակցությունները²⁰: Հունիսի վերջերին պատվիրակությունը հայ-ադրբեջական սահմանների վերաբերյալ ստացավ մի նոր առաջարկ, որով Ղարաբաղը թողնվում էր Ադրբեջանին, Նախիջեւանը՝ Հայաստանին, իսկ Զանգեզուրը համարվում էր վիճելի, որի կարգավիճակը պետք է վճռվեր հետագայում, երբ խորհրդային կառավարության լիազոր պատվիրակ Բ. Լեգրանը տեղում ծանոթանար գավառի բնակչության ազգային կազմին եւ նրա ցանկությանը: Այդ առաջարկի հետ միասին Չիչերինը ներկայացրեց նաեւ բանավոր մի հուշագիր՝ մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո հայ բոլշեւիկների հետապնդումների մասին, ըստ որի՝ մի քանի հազար մարդ գնդակահարված, իսկ տասնյակ հազարավորները ձերբակալված էին: Այդ մասին հայտնելով՝ Չիչերինը նախազգուշացնում է, որ եթե այդ հետապնդումներն անմիջապէս չդադարեցվեն, խորհրդային կառավարությունն ստիպված կլինի ընդհատել բանակցությունները:

¹⁹ Անդ:

²⁰ Անդ, էջ 15:

Անտարակույս, այդ չափազանցված տեղեկությունները ստացվել էին հայ բուլշեիկներից, բայց մյուս կողմից՝ ակնհայտ էր, որ սահմանագծման նոր առաջարկը եւ հայ բուլշեիկների հալածանքների մասին Ձիչերինի արտահայտած բողոքը ուղիղ համեմատական կապ ունեին միմյանց հետ: Պատվիրակությունը, որն այդ հանդիպման ժամանակ է տեղեկանում մայիսյան ապստամբության եւ դրա ճնշման մասին, փոխանակ իր կառավարության հետ համատեղ քայլեր ձեռնարկելու՝ թյուրիմացությունները պարզաբանելու համար, իր իրավասություններից դուրս գալով՝ կառավարությանը խրախուսում է անողոք լինել բուլշեիկների հանդեպ: «Այստեղ հաշուի է առնում միայն իրական ուժը, — նշում էր պատվիրակությունը կառավարությանն ուղարկած հեռագրում: — Որքան դուք ուժ եւ վճռականություն ցուցադրէք, այնքան մեզ հաշուի կ'առնեն այստեղ: Մեր մասին բնաւ մի մտահոգուէք: Եղէք խիստ ու անողոք՝ ազգի դաւաճանների հանդէպ»²¹:

Ինչպես վկայում է ինքը՝ Տերտերյանը, Ձիչերինը մայիսյան դեպքերից հետո եւս հակված չէր բավարարելու Ադրբեջանի ծավալապաշտական նկրտումները: «Օհօ,— ծանոթանալով դրանց՝ բացականչել էր նա,— Ջուլֆան ու Նախիջեւանն էլ են ուզում, շատ են երես առել»²²: Բացի այդ՝ վերոնշյալ հանդիպումից հետո Կարախանն էլ հարկ էր համարել պատվիրակությանը տեղեկացնել, որ Ձիչերինի կողմից «խիստ ոճով եղած ծանուցումը զուտ ձեւական մի պարտականություն էր», եւ պատվիրակությունը կարիք չուներ մտահոգվելու այդ հուշագրով: Պատվիրակությունը, սակայն, դա ըստ էության ընկալելու եւ իմաստավորելու փոխարեն՝ համարում է ապացույց իր այն համոզման, թե «Մոսկուայում հաշուի են առնում միայն իրական ուժը»²³:

Ինչ վերաբերում էր հայ-ադրբեջանական սահմանագծման հարցում Ձիչերինի առաջարկին, ապա պատվիրակության ներսում միասնական մոտեցում ի հայտ չեկավ: Լ. Զարաֆյանը եւ Հ. Տերտերյանը պնդում էին, որ անհրաժեշտ է այն անհապաղ ընդունել եւ ստորագրել պայմանագիրը, որով ապահովվում էր Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչումը, Նախիջեւանի շրջանը միացվում էր Հայաստանին,

²¹ Անդ, էջ 16:

²² Անդ, էջ 15:

²³ Անդ, էջ 16:

Զանգեզուրը նույնպես, անկասկած, Հայաստանին էր պատկանելու, քանի որ այդ հարցը պետք է լուծվեր երկրամասի բնակչության ցանկությանմբ: Իսկ Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին կարող էր հետագայում իրողություն դառնալ:

Նրանց, սակայն, չհաջողվեց համոզել Լ. Շանթին, որն անհրաժեշտ էր համարում պայմանագիրը ստորագրելու համար նախապես ստանալ Հայաստանի կառավարության համաձայնությունը: Ուստի հունիսի վերջին պատվիրակությունն այդ մասին հեռագրային հարցում կատարեց կառավարությանը: Պայմանագրի ստորագրումը, սակայն, այդպիսով մտավ փակուղի, քանի որ շուրջ մեկ ամիս Երեւանից պատասխան չստացվեց²⁴:

Մի կողմ թողնելով այն հարցադրումը, որ եթե պատվիրակությունը Մոսկվա գնալու ճանապարհին շուրջ 20 օր չկորցնեն, ապա ամենայն հավանականությամբ կկանխվեն Բաքվի բոլշևիկների հակազործողությունները, եւ պայմանագիրը կստորագրվեր առնվազն վերոնշյալ սկզբնական համաձայնությունների հիմքի վրա, չենք կարող չարձանագրել, որ Հայաստանի կառավարությունն այդուհետ եւս պայմանագրի ստորագրումը շարունակ ձգձգելու քաղաքականություն էր որդեգրել: Դա հանգեցրեց նաեւ պայմանագրի փոփոխված նախագծի ձախողմանը: ՀՀ կառավարությունը, մերժելով Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը եւ ապավինելով բացառապես դաշնակիցների օգնությանը, որոնք նրան միայն սին հույսեր էին տալիս, իրեն զրկում էր տարածաշրջանի նոր քաղաքական վերաձեւավորումներին մասնակցելու հնարավորությունից այն դեպքում, երբ Ռուսաստանը մեծապես շահագրգռված էր Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ միջնորդությունն ստանձնելու եւ Հայկական հարցի լուծումը դաշնակիցների քաղաքական հավակնությունների ոլորտից դուրս բերելու հարցում:

Փաստորեն՝ երբ բանակցությունները, չնայած բոլոր ձգձգումներին, հասել էին իրենց տրամաբանական ավարտին, եւ մնում էր պայմանագիրն ստորագրել, Հայաստանի կառավարությունը, պատվիրակության հարցմանն ընթացք չտալով, ձախողեց բանակցությունները:

Այն, որ կառավարությունը ցանկություն չունեւ Ռուսաստանի հետ, մինչեւ իսկ վերոնշյալ նպաստավոր պայմաններով, պայմանագրային հարաբերությունների մեջ մտնել, վկայում էր Թիֆլիսում ՀՀ ներկայա-

²⁴ Անդ, էջ 17:

ցուցիչ Տ. Բեկզադյանի՝ հուլիսի 6-ին Օհանջանյանին ուղարկած հեռագիրը: «Իմ կարծիքով,— գրում էր նա,— Ձիշերինին մի պատասխան միայն պետք է տալ, որ կանչում ենք մեր պատվիրակությանը մանրամասն զեկուցում լսելու համար եւ միայն դրանից հետո կտանք մեր վերջին որոշումը, որը համենայն դեպս չի կարող հանգել նրանց արած առաջարկներից եւ ոչ մեկին:Մենք ժամանակ կվաստակենք, մինչեւ կստանանք Անգլիայից եկած ռազմամթերքը եւ այն ժամանակ կարող կլինենք դիմադրել նույնիսկ ռուս զորքերին»²⁵:

ՀՀ կառավարությանը չսթափեցրեց մինչեւ իսկ Ձիշերինի կողմից հուլիսի 20-ին վարչապետ եւ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին ուղարկված թիվ 751 հեռագիրը, որում նա հստակ կերպով տեղեկացնում էր, որ «բացառապես խորհրդային կառավարության ազդեցության ներքո թուրք ազգայնականները դադարեցրին իրենց սկսած զորակոչը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին»²⁶:

Ուշագրավ է, որ այդ օրերին խորհրդային կառավարության հանձնարարությամբ ռազմական կենտրոնականը պատրաստել էր անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանագծման մի քարտեզ, որը, որպես «պլան բ», նախատեսված էր իրականացնել այն պարագայում, եթե Արեւմտյան Հայաստանը չմիացվեր Հայաստանի հանրապետությանը: «Երեք հանրապետությունների մէջ ամենամեծը Հայաստանն էր,— տեղեկացնում է այդ մասին Հ. Տերտերյանը, որին Կարախանը հնարավորություն էր ընձեռել ծանոթանալու այդ քարտեզին,— իսկ ամենափոքրը՝ Ադրբեջանը, որ համարեա թէ ամփոփուած էր Ապշերոնեան թերակղզում:Հայաստանի սահմանների մէջ մտնում էր ամբողջ լեռնային Ղարաբաղը մինչեւ Եւլախ, այնտեղից սահմանը անցնում էր Կուր գետով մինչեւ Խրամ գետը, յետոյ Բորչալուում Խրամ գետի հունից սահմանը դուրս էր գալիս ու Հայաստանի մէջ էր ներառում Ախալքալաքի եւ Ախալցխայի շրջանները եւ վերջինիս բարձունքներից համարեա թէ ուղիղ գծով իջնում էր դէպի Սեւ ծով՝ Բաթումի ու Փոթիի միջեւ, Բաթումի նաւահանգիստը իր ամբողջ շրջանով ներառելով Հայաստանի սահմանների մէջ: Զաքաթալայի վիճելի շրջանը միացուած էր Վրաստանին»²⁷:

²⁵ Ս. ԱԼԻԽԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 109: Հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 769ա, թ. 93:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 203:

²⁷ Հ. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, նշ. աշխ., թիվ 2 (336), էջ 19: Երբ Կարախանը Տերտերյանին հարցնում է, թե նա արդյո՞ք հավանում է այդ սահմանագծումը, վերջինս պատասխանում է. «Մենք

Չնայած իր վերոնշյալ հարցման պատասխանն արագացնելու՝ կառավարության ուղղված պատվիրակության նոր հեռագրին՝ Երեւանից պատասխանն այդպէս էլ չէր ստացվում²⁸, ուստի երբ, այդ պատճառով, բանակցությունները փակուղի էին մտել, Ձիչերինը պատվիրակությանը հայտնեց, որ խորհրդային կառավարությունը նպատակահարմար է գտնում բանակցությունները փոխադրել Երեւան²⁹: «Այստեղ, – գրում էր Ձիչերինը հուլիսի 19-ին Բ. Լեգրանին, – բանակցությունները այդ ուղղությամբ նրանց հետ անհույս են: Մենք ամեն ինչի կարող ենք հասնել միայն Հայաստանում»³⁰: Նույն օրը Ձիչերինը հեռագրով Հ. Օհանջանյանին տեղեկացրեց, որ բանակցությունները փոխադրվում են Երեւան՝ հույս հայտնելով, որ խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի ժամանումը Երեւան կնպաստի բոլոր հարցերի շուրջ համաձայնության գալուն եւ երկու երկրների միջեւ բարեկամական պայմանագիր ստորագրելուն: Ձիչերինը միաժամանակ ընդգծում էր, որ խորհրդային կառավարությունը թուրքական ազգային կառավարության հետ հաստատվող բարեկամական հարաբերություններն օգտագործում է նաեւ այն բանի համար, «որ հայ ժողովրդի համար հնարավորություն ապահովի իր զարգացման համար բավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելու Փոքր Ասիայում», եւ որ «հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել նրա (խորհրդային Ռուսաստանի – Ա. Հ.) մշտական բարեկամական վերաբերմունքի ու նրա ուժերի սահմաններում՝ նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արյունալի աղետները կանխելու համար»³¹:

Օհանջանյանը Ձիչերինին պատասխան հեռագրով հայտնում է, որ ինքը դեմ չէ բանակցությունները Երեւան փոխադրելու առաջարկին,

այդչափ էլ աշխարհակալներ չենք, ինչպէս դուք էք ենթադրում: Իսկ Կարախանի այն հարցին, թե այդ սահմաններով Հայաստանն ընդունելի՞ է Հայաստանի կառավարության համար, պայմանով, որ վերջինս հրաժարվի «տաճկահայկական վիլայէթներից», Տերտերյանն այն «գոհացուցիչ» է համարում՝ միաժամանակ ավելացնելով, որ չնայած ինքը չի հավատում, որ դաշնակիցները վեց նահանգները «սկիւտեղի վրայ» կմատուցեն Հայաստանին, եւ ներկա Հայաստանն էլ ի վիճակի չի լինի սեփական ռազմական միջոցներով դրանց տիրանալու, սակայն «հայ ժողովրդի հոգեբանական վիճակը» թույլ չի տա հրաժարվել Արեւմտյան Հայաստանից, եւ այն էլ, երբ դաշնակիցները սկզբունքորէն ընդունել են այդ նահանգների սահմաններում անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը, իսկ սահմանագծումն էլ հանձնված է Վիրսոնին: Անդ, էջ 20–21:

²⁸ Անդ, էջ 23:

²⁹ Անդ:

³⁰ Ս. Ա. Ի. Խ. Ա. Ն. Յ. Ա. Ն., նշ. աշխ., էջ 109–110:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 203:

բայց դրանք կարող են սկսվել միայն Շանթի պատվիրակության վերադարձից հետո³²։ Եւ քանի որ Օհանջանյանն ու իր կառավարությունը շարունակում էին Ռուսաստանի հետ բանակցություններից խուսափելու եւ դրանք ձգձգելու քաղաքականությունը, պատվիրակությունը, բնականաբար, դարձյալ պետք է հնարավորինս ուշացումով գար Երեւան։ Այդպես էլ եղավ։ Երկար ժամանակ Մոսկվայում անգործ սպասելով կառավարության հրահանգին, որ վերադառնան Երեւան, պատվիրակության անդամներն ի վերջո Մոսկվայից ճանապարհ ընկան օգոստոսի 10-ին³³, որից հետո, երկար կանգ առնելով Ռոստովում ու այլ վայրերում, Երեւան հասան ավելի քան մեկ ամիս անց՝ սեպտեմբերի 14-ին³⁴։ Մինչդեռ պատվիրակությունը շտապելու ցանկության պարագայում հնարավորություն ուներ Լեզրանի եւ նրա պատվիրակության հետ միասին նույն գնացքով վերադառնալու Հայաստան։ Դրա համար անհրաժեշտ էր միայն այդ ցանկությունը ներկայացնել խորհրդային կողմին։

Դա տեղի չունեցավ, իսկ եթե նույնիսկ վերջինս առաջարկեր Լեզրանի հետ նույն գնացքով մեկնել, ապա, ըստ Շանթի, իրենք դա չէին ընդունի, քանի որ իրենց՝ որպես անկախ երկրի ներկայացուցիչների «քաղաքացիական հպարտությունն ու քաղաքականությունը» դա թույլ չէին տա։ «Մենք միշտ պահած ենք մեզի իբրեւ անկախ երկրի մը անկախ դեսպանություն,— գրում էր նա հետագայում Վրացյանին,— եւ ո՛չ մեկ պայմանով Լեզրանի մը թեւարկության տակը չէինք մտնել։ Իսկ ետ դառնալու որեւէ հապճեպ շունեինք այս աստիճանի. մենք մեր դերը արդեն ավարտած կհամարեինք, բոլոր էական խնդիրներու շուրջ մանրամասն զեկուցումներ ղրկած էինք մեր կառավարության եւ կկարծեինք, որ Լեզրանի հետ մեր կառավարությունը ինքը կխոսի Հայաստանի մեջ»³⁵։

Պատվիրակության վերադարձը, այդպիսով, ձգձգվում էր։ Մինչ այդ Լեզրանը, ստանալով ՀՀ կառավարության հետ բանակցելու եւ պայմանագիր կնքելու՝ Լենինի ու Կարախանի ստորագրությամբ վավերացված լիազորագիրը, հուլիսի կեսին իր պատվիրակության հետ միասին ժամանեց Բաքու եւ ապա ուղեւորվեց Երեւան։ Հասնելով Աղստաֆա՝ նա ցանկացավ այնտեղից մեկնել Երեւան, սակայն ՀՀ կառավարությունը

³² Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ, Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1993, էջ 484։

³³ Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, նշ. աշխ., թիվ 2 (336), էջ 26։

³⁴ Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 485։

³⁵ Անդ, էջ 648։

հրաժարվեց նրան ընդունել: Հինգ օր Աղստաֆայում սպասելուց հետո Լեգրանն ստիպված եղավ մեկնել Թիֆլիս³⁶:

Եթե Լեգրանի հետ բանակցությունների հետաձգումն Օհանջանյանն ու իր կառավարությունը կարող էին «հիմնավորել» նրանով, որ Շանթի պատվիրակությունը դեռ չէր վերադարձել, ապա Լեգրանի՝ Երեւան մուտքի արգելքը, որն ամեն բանից զատ՝ դիվանագիտական վարքականոնի կոպտագույն խախտում էր, նրանք փորձում էին «հիմնավորել» այն հանգամանքով, որ Ռուսաստանը դեռ չի ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Դա է վկայում Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցիչ Բեկզադյանի՝ հուլիսի 25-ին Օհանջանյանին ուղարկած զեկուցագիրը, որում նա տեղեկացնում է Վրաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Կիրովի հետ հանդիպման մասին: «Այսօր, ամսուս 20-ին, — գրում է Բեկզադյանը, — տեսակցություն ունեցա Կիրովի հետ, խոսեցի հետեւյալ հարցերի մասին: Լեգրանի պատվիրակության մասին ես հայտնեցի Ձեր տեսակետը եւ պնդեցի, որ մենք նրան ընդունել չենք կարող, մինչեւ որ մեր մեջ չկնքվի որեւէ պայմանագիր, որով Դուք կընդունեք Հայաստանի անկախությունը: Այդ դեպքում միայն մենք կարող ենք փոխանակել պատվիրակություններ»³⁷:

ՀՀ կառավարությունը, այսպիսով, մի կողմից, շարունակում էր փակուղի տանել մոսկովյան բանակցությունները, այն դեպքում երբ Ռուսաստանն աներկբայորեն իր պատրաստակամությունն էր հայտնել ստորագրվելիք պայմանագրում ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը, մյուս կողմից՝ ճանաչման իրողություն դարձած չլինելը «հիմք» էր համարում՝ մերժելու Լեգրանի եւ նրա պատվիրակության ընդունումը Երեւանում:

Հուլիսի 29-ին Լեգրանը Թիֆլիսից հեռագիր ուղարկեց Օհանջանյանին (պատճենը՝ Չիչերինին)՝ նշելով, որ «Խորհրդային Ռուսաստանի բարեկամական եւ խաղաղ մտադրությունները» այնպիսի արձագանք չեն ստանում Հայաստանի կառավարության կողմից, որը կարող էր դառնալ սկսված հաշտության բանակցությունները շուտափույթ եւ բարեհաջող ավարտելու գրավական³⁸: «Հայաստանի սահմաններում ստեղծված

³⁶ Ս. Ա. Ի. Խ. Ա. Ն. Յ. Ա. Ն., նշ. աշխ., էջ 120:

³⁷ Անդ, էջ 122–123: Հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 769, թ. 255:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 214:

իրադրության պայմաններում,— գրում էր Լեգրանը նույն հեռագրում,— խորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտության բանակցությունների ամեն մի ընդհատում կարող է միանգամայն անցանկալի բարդություններ առաջ բերել երկու հանրապետությունների ժողովուրդների հարաբերություններում, եւ այդ դեպքում կատարված ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի կառավարության վրա»³⁹:

Հայաստանում խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչն այդպիսով ստիպված էր երկար ժամանակ մնալ «վտարանդի», եւ մինչեւ իսկ հուլիսի 29-ին Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Ձիչերինի հեռագիրը, որով վերջինս կոչ էր անում ապահովել Լեգրանի գլխավորած պատվիրակության անարգել ուղեւորությունը Երեւան եւ նրա հետ անմիջական բանակցությունների մեջ մտնել⁴⁰, ոչինչ չփոխեց:

Մինչ ՀՀ կառավարությունը ձախողում էր խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցությունները, քեմալականները, օգտվելով դրանից, ջանում էին չեզոքացնել Ռուսաստանի հնարավոր միջամտությունը Հայաստանի վրա հարձակվելու դեպքում եւ նախապատրաստվում էին դրան:

Հուլիսի 19-ին, երբ Մոսկվայում հայկական պատվիրակության հետ բանակցությունները, փակուղի մտնելով, դադարեցվել էին, Մոսկվա հասավ թուրքական պատվիրակությունը՝ Բեքիր Սամիրի գլխավորությամբ: Հուլիսի 24-ին սկսվեցին բանակցությունները, որոնք Ռուսաստանի կողմից վարում էին դարձյալ Ձիչերինը եւ Կարախանը: Թուրք պատվիրակներն առաջարկում էին կնքել պաշտպանողական եւ հարձակողական դաշինք, որին ռուսական կողմը չհամաձայնեց, ուստի թուրքերն առաջարկեցին կնքել բարեկամության եւ եղբայրության պայմանագիր, որը Ռուսաստանի կողմից ընդունելի էր⁴¹: Մեկ ամիս շարունակվող բանակցությունների ընթացքում թուրքերի պահանջները գլխավորապես վերաբերում էին Ռուսաստանից ռազմական եւ նյութական օգնություն ստանալուն եւ Հայաստանի վրայով Ռուսաստանի հետ տարանցիկ ճանապարհ բացելուն, որը Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվում էր տրամադրել: Վերջին հարցի կապակցությամբ ինչպես Կարախանը, այնպես էլ Ձիչերինը հայտնեցին, որ Ռուսաստանը չի կարող պաշտպանել

³⁹ Անդ:

⁴⁰ Ս. ԱԼԻԽԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 121–122:

⁴¹ Գ. ԳԱՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երեւան, 1999, էջ 263:

Թուրքերի ցանկությունը՝ իրենց ուժերով բացելու ճանապարհը, քանի որ դա կհանգեցներ Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ պատերազմի: Իսկ նյութական օգնության տրամադրումը Չիչերինը պայմանավորում էր Հայաստանի Հանրապետությանը Վանի եւ Բիթլիսի արեւելյան մարզերից որոշ տարածքներ տրամադրելով:

Հստ Թուրք պատմաբան Ռ. Սալահի՝ Չիչերինն ընդգծել է, որ Ռուսաստանը կօգնի Թուրքիային, եթե նա Հայաստանին զիջի նշված տարածքները: Բեքիր Սամին Ռուսաստանի այդ պահանջը համարել է համազոր «Թուրքիայի մասնատման»՝ Անտանտի քաղաքականությանը, ինչի հետ Չիչերինը չի համաձայնել՝ նշելով, որ Անտանտի պետությունները կամենում են ստեղծել մեծ Հայաստան՝ ներառելով Սեբաստիան ու Տրապիզոնը, մինչդեռ Ռուսաստանը պարզապես խնդրում էր Արեւմտյան Հայաստանից մի փոքր տարածք միացնել ՀՀ-ին⁴²: Այդ հարցին անդրադարձել է նաեւ Ալի Ֆուադը՝ իր հուշերում գրելով, որ Չիչերինն առաջարկել է, «նախկին հայկական նահանգներէն՝ Պիթլիսէն, Վանէն եւ Մուշէն մաս մը տալ Հայաստանի, որ հանգիստ շունչ չի կրնար քաշել»⁴³:

Չիչերինը Հայաստանի եւ Թուրքիայի սահմանագծման հարցում առաջ էր քաշում այն սկզբունքը, ըստ որի՝ այն տարածքները, որտեղ մինչեւ 1914 թ. հայերը մեծամասնություն էին կազմում, պետք է անցնեին Հայաստանին, իսկ նրանք, որտեղ առկա էր եղել մահմեդական բնակչության մեծամասնություն՝ Թուրքիային⁴⁴:

Ի վերջո, չնայած մեկ ամիս տեւող բանակցություններից հետո՝ օգոստոսի 24-ին, արդեն պատրաստված էր «Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պայմանագրի նախագիծը», սակայն Թուրքական պատվիրակությունը, հայկական տարածքների հարցում խորհրդային կառավարության հետ համաձայնության չգալով, վերադառնում է՝ առանց այն ստորագրելու⁴⁵: Թուրք պատմաբան Թեֆիկ Բիուրլիլիօղլուն եւս նշում է, որ այդ համաձայնագրի չվավերացման հիմնական պատճառն այն էր, որ խորհր-

⁴² Անդ, էջ 264:

⁴³ Գ. ԼԱՋԵԱՆ, Հայաստան եւ հայ դատը հայ եւ ռուս յարաբերություններու լոյսին տակ, Երեւան, 1991, էջ 252–253:

⁴⁴ Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Քեմալականների 1920–1921 թթ. արշավանքն Անդրկովկաս եւ 1921 թ. մարտի 16-ի մոսկովյան պայմանագիրը, տե՛ս Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան, 1992, թիվ 1, էջ 21:

⁴⁵ Ս. ԱԼԻԽԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 116:

դային կառավարությունը նպատակադրվել էր թուրքական արեւելյան վիլայեթների տարածքները տալ «դաշնակցական հայերուն»⁴⁶:

Խորհրդային Ռուսաստանը, այսպիսով, մինչեւ իսկ հայկական կողմի հետ Մոսկվայում վարվող բանակցությունների խափանումից հետո, հուլյս ունենալով, որ հայկական կողմը երեւանյան բանակցությունների միջոցով կընդունի իր միջնորդային առաքելությունը, փորձում էր պատնեշել Հայաստանի հանդեպ Թուրքիայի հարձակողական նկրտումները: Մինչդեռ բացառապես դաշնակիցներին ապավինած եւ անձկորեն Սեւրի պայմանագրին սպասող Հայաստանի կառավարությունը, մերժելով նույնիսկ Լեզրանին ընդունել եւ խուսափելով Ռուսաստանի հետ պայմանագրային հարաբերությունների հաստատումից, այդ կերպ իր հերթին կանաչ լույս էր վառում թուրքական հարձակման առաջ՝ նվազագույնի հասցնելով այդ դեպքում Ռուսաստանի միջամտության հնարավորությունը: Նույնիսկ կարմիր բանակի կողմից Արցախի, Ջանգեզուրի եւ Նախիջեւանի՝ որպես վիճելի տարածքների գրավումը, որի հետ ՀՀ կառավարությունն ստիպված եղավ համակերպվել օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում կնքված համաձայնագրով, չսթափեցրեց վերջինիս եւ չմղեց վերագնահատելու տարածաշրջանի աշխարհադաքական վերածեւավորումները, որոնք բախտորոշ նշանակություն պետք է ունենային Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի համար:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցությունները եւ պայմանագրի կնքումը ձախողելու հարցում, անկասկած, որոշակի դեր էր խաղում նաեւ դաշնակիցների ներկայացուցիչների ազդեցությունը, որոնք ոչ միայն ձգտում էին խափանել երկու երկրների միջեւ բարեկամական հարաբերությունների ձեւավորումը, այլեւ Հայաստանը դարձնել բուշելիզմի դեմ պայքարի գործիք: Այդ առումով բնութագրական է օգոստոսի 10-ի վերոնշյալ համաձայնագրի ստորագրումից հետո նրանց մեջ սկսված իրարանցումը: Անգլիական գերագույն կոմիսար գեներալ Լուկը եւ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Մարտելը, ինչպես Թիֆլիսից հաղորդում էր Բեկզադյանը, չէին կարողանում զսպել իրենց զայրույթը համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ⁴⁷: Չնայած Բեկզադյանի հավաստիացումներին, որ այդ համաձայնագիրը լոկ զինադադարի փաս-

⁴⁶ Զ. ՄՍԸՐԼԵԱՆ, Երեք դաշնագիրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի դաշնագիրերը, 1920–1921 թթ.), Պէյրուիթ, 1979, էջ 43:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 766, թ. 110ա, 111:

տաթուղթ է, եւ իր կառավարությունը շարունակում է հավատարիմ մնալ դաշնակիցներին ու մերժել բոլշեւիզմը, Անտանտի ներկայացուցիչները շտապ մեկնում են Երեւան՝ իրենց վրդովմունքը վարչապետին հայտնելու եւ նրանից պարզաբանում ստանալու համար:

Օգոստոսի 24-ին Երեւան է ժամանում Կովկասում ֆրանսիական առաքելությունը՝ գնդ. Կորբելի ղեկավարությամբ, իսկ օգոստոսի 31-ին՝ Լուկը: Մեծ հանդիսավորությամբ ընդունելով նրանց՝ Օհանջանյանը նրանց վստահեցնում է, որ Հայաստանի կառավարությունն իր «օրիենտացիան» չի փոխել, շարունակում է մնալ «հակաբոլշեւիկ» եւ վճռական է՝ բոլոր միջոցներով իր անկախության համար կռվելու հարցում, որին, իբրեւ թե, սպառնում էր բոլշեւիզմը: Անտանտի ներկայացուցիչները, գոհ Օհանջանյանի բացատրություններից, վերադառնում են Թիֆլիս՝ չմոռանալով տալ «մեծամեծ խոստումներ»: Իսկ Կորբելը վերադարձից առաջ Երեւանում է թողնում երկու սպայի՝ այնտեղից ավելի արագ կերպով տեղեկատվություն ստանալու համար⁴⁸:

ՀՀ կառավարությունը, ոգեւորված Սելրի պայմանագրի ստորագրումից եւ դաշնակիցների խոստումներից, ոչ միայն ձգձգում եւ ձախողում էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցությունները, այլեւ մինչեւ իսկ, ինչպես Լուկն էր իր կառավարությանը հաղորդում, նրան գաղտնի տեղեկացրել էր բոլշեւիկներին Անդրկովկասից դուրս մղելու համար Վրաստանի եւ Մակուի խանի հետ հակաբոլշեւիկյան դաշինք կնքելու իր պատրաստակամության մասին⁴⁹:

Լրացուցիչ մեկնաբանությունների կարիք, թերեւս, չկա: Ինչ վերաբերում է հայկական պատվիրակությանը, ապա Շանթին դրա նախագահ նշանակելը պատմաբաններից շատերն են համարել կոպիտ սխալ, սակայն Ռուսաստանի հետ բանակցությունները ձգձգելու եւ ձախողելու՝ Օհանջանյանի որդեգրած քաղաքականությունը նկատի առնելիս պետք է ընդունել, որ Շանթը միանգամայն պատշաճում էր այդ քաղաքականության իրագործմանը: Նա ոչ միայն դիվանագիտական հմտություններից զուրկ անձնավորություն էր, այլեւ, ինչպես անգամ Վրացյանն է նշում, «ամբողջ էությունը բոլշեւիկներին ատող»⁵⁰. մի հատկանիշ, որն

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 369, թ. 36–37:

⁴⁹ Գ. ԳԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 257:

⁵⁰ Ս. ՎՐԱՅՆԱՆ, Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հտ. Ե. Պէյրուիթ, 2007, էջ 126:

անկասկած պետք է անթույլատրելի լիներ բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ բարեկամական, պայմանագրային հարաբերություններ հաստատող պատվիրակության նախագահի համար: Բնութագրական է նաեւ, որ նա, ըստ Վրացյանի, «բնաւորութեամբ չոր, ինքն իր մէջ քաշուած, աշխարհի գործերը հեզնող» անձնավորություն էր, որը «շատ գլուխ չունէր քաղաքականութեամբ զբաղուելու» եւ Մոսկվայում, բացի պաշտոնական հանդիպումներից, «...շատ քիչ մարդկանց հետ էր տեսնուում: Փակուած էր սենեակում՝ աշխատում էր «Շղթայուածը» թատերգութեան վրայ»⁵¹:

Պատկերավոր այս բնութագրի հատկապէս վերջին տողերը լիովին փաստում են Շանթի՝ իբրեւ պատվիրակության նախագահի անձեռնհասությունն իրեն վիճակված դիվանագիտական առաքելության հարցում: Պաշտոնական բանակցությունների հիմքերը եւ դրանց հաջողության երաշխիքները, ինչպէս հայտնի է, ձեւավորվում են ոչ պաշտոնական հանդիպումների եւ համաձայնությունների միջոցով: Շանթը, սակայն, պաշտոնական հանդիպումներից դուրս զբաղված էր միայն իր նոր թատերգությունը գրելով:

Երբ թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվայում սկսել էր բանակցությունները, հայկական պատվիրակության երկու անդամները փորձում են Շանթին համոզել՝ հանդիպում ունենալ թուրքական պատվիրակության հետ եւ փորձել երկկողմ համաձայնության գալ, իսկ եթե դա չհաջողվեր, ապա գոնե կկարողանային շոշափել թուրքերի տրամադրությունները: Ի վերջո, ինչպէս իրավամբ պնդում էին Տերտերյանը եւ Զարաֆյանը, դա ոչ մի վնաս չէր պատճառի հայկական կողմին: Շանթը, սակայն, վճռականորեն ընդդիմանում է՝ ասելով, որ իրենք լիազորված չեն թուրքերի հետ բանակցելու, եւ որ «ինքը կողք կողքի չի՛ նստի մեր ազգի ջարդարարների հետ»⁵²:

Ինչ խոսք, դա բնավ դիվանագիտական մոտեցում չէր: «Աշխատում էինք համոզել, որ այստեղ լիազորութեան խնդիր չկայ, այլ տրամադրություններ շոշափելու հարց», գրում է այդ առնչությամբ Տերտերյանը, — եւ, եթէ պէտք լինի, Հայաստանի կառավարութիւնից հետագային կը ստանայինք անհրաժեշտ լիազորութիւնները: Ինչ վերաբերում է երկրորդ առարկութեան՝ գտնում էինք, որ դիւանագիտական յարաբերութիւննե-

⁵¹ Անդ:

⁵² Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, նշ. աշխ., թիվ 1 (335), էջ 12–13:

րի մարզում զգացմունքը անելիք չունի, այլ միայն սառն դատողութիւնը եւ մեր ժողովրդի շահը: Դժբախտաբար, այդ խնդրում մեզ չաջողուեց համոզել ընկ. Շանթին»⁵³:

Ուշագրավ է, որ նույնիսկ «բոլշեւիկներին ատող» Շանթը Վրացյանին ուղղած իր նամակում չի հերքում Հայաստանի հանդեպ խորհրդային կառավարության բարեկամական դիրքորոշումը եւ հայկական կողմի հետ համաձայնության գալու՝ նրա ձգտումը: «Ան (Բ. Լեգրանը.— Ա. Հ.) կշանար իրոք որ հաշտության բերեր մեզի ու Բաքուն, մեզի ու Թուրքերը,— գրում է նա:— Ինծի կթվի, որ Լենինը կողմնակից էր Հայաստանի մնալուն, նույնիսկ ո՛չ բոլշեւիկյան, ինծի կթվի, որ Կարախանը նմանապես այդ ուղղությամբ կաշխատեր. ինծի կթվի, որ ներքին կապ կար Լեգրանի ու Կարախանի միջեւ»⁵⁴:

Թե Շանթն անձամբ որպիսի կարեւորություն էր տալիս իր առաքելությանը, վկայում է եւ այն, որ նա այդպես էլ թղթին չհանձնեց իր հուշերը՝ անգամ Վրացյանի բազմաթիվ խնդրանքներից հետո⁵⁵: Եւ եթե, փաստորեն, Տերտերյանը դա չաներ, ապա մենք գրեթե տեղեկացված չէինք լինի Մոսկվայում տեղի ունեցած բանակցությունների մասին:

Կարող է զարմանք հարուցել եւ այն հանգամանքը, որ Տերտերյանն իր հուշերը գրի է առել մեծ ուշացումով՝ 1954 թ.: Դրա պատճառն ըմբռնելու համար կարող է, թերեւս, օգնել Թ. Վեհապետյանի այն տեղեկությունը, որ Տերտերյանը դեռ 1925 թ. փորձել է հրապարակել իր հուշերը, սակայն նրան դա արգելել են կուսակցական ընկերները, իբրեւ թե Շանթին խնայելու համար, իսկ երբ Տերտերյանը համառել է իր ցանկության մեջ, նրան սպառնացել է անձամբ Ռ. Տեր-Մինասյանը⁵⁶: Այդ իսկ պատճառով էլ, ըստ Վեհապետյանի, Տերտերյանի հուշերը հրապարակ եկան միայն 1954 թ., երբ արդեն մահացել էին եւ Ռ. Տեր-Մինասյանը, եւ Շանթը⁵⁷:

Մոսկվայում հայ-ռուսական բանակցությունների ձախողման պատասխանատվությունը, այսպիսով, ծանրանում էր հայկական կողմի վրա: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցությունները շարունակ

⁵³ Անդ, էջ 13:

⁵⁴ Ս. ՎՐԱՑՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 651:

⁵⁵ Անդ, էջ 645:

⁵⁶ Թ. ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆ, Նոր սերունդը՝ քառութեան նոխազ, հտ. Ա., Պէյրուիթ, 1988, էջ 91: Այդ տեղեկությունը, ըստ Թ. Վեհապետյանի, անձամբ նրան հաղորդել է Շահան Նաթալին:

⁵⁷ Անդ:

ձգձգելու եւ ձախողելու ռազմավարությունը, որ որդեգրել էին ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանը եւ Մոսկվա ուղարկված ՀՀ պատվիրակությունը, ոչ միայն ի չիք էր դարձնում Ռուսաստանի աջակցությամբ Հայկական հարցի որոշակի լուծման հնարավորությունները, այլեւ նպաստում էր Հայաստանի հետ հաշվեհարդար տեսնելու եւ այդ ճանապարհին Ռուսաստանի չեզոքությունն ապահովելու քեմալական ծրագրի իրականացմանը:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հայաստանի հանրապետություն, Համբարձում Տերտերյան, Համո Օհանջանյան, Ադրբեջան, Լեւոն Շանթ, Մոսկվա, Չիչերին, հայ-ռուսական բանակցություններ, Բորիս Լեզրան, Արցախ, Լեւոն Կարախան, Նախիջևան, Չանգեզուր

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются армяно-российские переговоры 1920 г. и причины их поражения. Премьер-министр Армении Амо Оганджян прилагал большие усилия для установления тесных взаимоотношений с Англией и другими западными державами и возлагал на них надежды по решению Армянского вопроса на Парижской мирной конференции. В то же время правительство Армении игнорировало влиятельную роль Советской России по территориальным требованиям и избегало создания двусторонних связей с последней. Этими факторами были обусловлены задержка, а затем и провал армяно-российских переговоров в Москве.

Несмотря на то, что Советская Россия запретила Кемалю вторжение в Армению и обязало его принять посредничество России между Арменией и Персией в вопросе пограничных территорий, правительство Армении не сделало никаких выводов, что привело к дипломатическому поражению. В случае принятия Арменией российского посредничества, Россия брала на себя обязательство о возврате некоторых территорий Западной Армении — провинций Вана и Битлиса, обеспечив выход к Чёрному морю. Тем не менее правительство

Армении упорно не приняло данное посредничество. Более того, делегации под руководством Бориса Леграна долгое время воспрещался въезд в страну. Неприятие решающей роли Советской России по вопросам территориальных притязаний привело Армению к катастрофическим последствиям.

SUMMARY

The article examines the Armenian-Russian negotiations that began in 1920 and the reasons for their failure. Armenian Prime Minister Hamo Ohanjanyan and his government, trying to build close relations with England and other Western powers and hoping for the solution of the Armenian issue at the Paris Peace Conference, ignored the role of Soviet Russia in the region and avoided establishing bilateral ties with it. This was the reason for the delay and failure of the Armenian-Russian negotiations in Moscow.

Even after Soviet Russia forbade Kemal from attacking Armenia and forced him to accept its mediation on the border demarcation with Armenia and Persia, the Armenian government failed to draw conclusions from this. Although the Russian government promised to give Armenia territories from Van and Bitlis provinces of Western Armenia and provide access to the Black Sea if Armenia accepted its mediation, the Armenian government stubbornly did not accept it and didn't even allow the delegation sent to Armenia under the leadership of Boris Legran to enter Armenia for a long time. Disregarding Russia's role in the region ultimately became one of the main factors contributing to the disastrous developments for Armenia.

